

UOT 81.46.01.46**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ANTONİMİK LEKSİK
PARALELİZMİN LİNQVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ****G.R.ABBASOVA***Bakı Dövlət Universiteti**gulenbermuslumova@yahoo.com*

Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində leksik paralelizmin tərif və təsnifatı məsələsindən bəhs edilmiş və onun təsnifatında antonimik leksik paralelizm tədqiqata cəlb edilmişdir. Hər iki dildə antonimik leksik paralelizm linqvopoetik nöqteyi-nəzərdən araşdırılmışdır. Azərbaycan və ingilis dillərində leksik paralelizmin oxşarlıqları və fərqli xüsusiyyətləri tədqiqat obyektinə seçilmişdir. Araşdırmaların nəticəsində antonimik leksik paralelizm və onun növlərinin Azərbaycan və ingilis poeziyasında işlənmə tezliyi və xüsusiyyətləri geniş şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: leksik paralelizm, antonim, linqvopoetik xüsusiyyətlər, poeziya, əks məna.

Azərbaycan və ingilis dilləri kimi müxtəlif sistemlərə malik olan dillər qohum olmaması ilə bərabər fərqli qrammatik və fonetik quruluş özəlliklərinə malik olması leksik paralelizm situasiyalarına təsirsiz otuşmur. Leksik paralellər məsələsinə yanaşma hər iki dildə fərqlidir və buna görə də sözügedən dillərin poeziya nümunələrində bu dillərə xas olan fərqli tərif və təsnifatların mövcudluğunun şahidi oluruq. Bölgünü əsasən dilin lüğət tərkibində sözlərin məna ifadə etməsinə görə aparsaq, bu baxımdan leksik paralelizmin təsnifatında omonimik, sinonimik və antonimik leksik paralelləri qeyd edə bilərik.

Leksik paralellər poeziyada qarşımıza antonimik birləşmələr şəklində çıxır. Öz mənalarına görə bir-birilə semantik əkslik münasibətində işlənen antonimlər dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlərin mühüm bir hissəsinə malikdir. Antonimik leksik paralellər formaca müxtəlif, mənaca bir-birinin əksi olan sözlərin leksik paralellər şəklində mövcudluğudur. Poeziyada işlənen antonimik leksik paralellər isə paralel konstruksiyalar şəklində bir-birinə zidd mənaları ifadə edən parallel sözlərin nəzm əsərlərində məharətlə işlənməsinə xidmət edir.

Şeiriyətdən, poeziyadan bəhs edərkən onun dil elementləri ilə bağlılığını vurğulamamış keçmək olmaz. Bu bağlılıq bizi şairdə dilçilik materiallarını araşdırmağa sövq edir və məlum olur ki, misraların axıcı və ahəngdar olması, ritm və intonasiya vasitələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, sözün sərrast seçilməsi hesabına başa gələn şair dilçilik elementlərini özündə ehtiva edir və bu elementlər hesabına poeziya dili dəqiqləşir, dinamik inkişafda verilir və

daha təsirli olur. Bu dəqiqliyi və dinamikliyi yaradan əsas vasitələrdən biri də poeziyada antonimlərin ziddiyyət yaradan vasitələr sırasında məharətlə verilməsidir. “Varlığın ziddiyyətli cizgilərinin antonimlərin köməyi ilə təsvirində, adətən, emosional mühakimə tərzinin üstünlüyünə nail olunur. Antonimlərlə şeir dilinin sanballaşması, onun estetik mahiyyətinin dərinləşməsi bir də onunla şərtlənir ki, əks mənalı sözlər şeirdə həyat materiallarının poetik mənalandırılması və obrazlı təqdimi üçün olduqca yararlı dil vahididir” [3, 348]. Antonimlərlə emosional təsir, qüvvətli kontrastlar yaradılır, müxtəlif anlayışların bir-birlərinə əks əlamətlərini qarşı-qarşıya qoyur. Başqa bir deyimlə isə “Antonimlər həyat və fikir təzadlarının onun dilindəki siqnallarıdır; həyatın inkişafını təmin edən ziddiyyətlərin, bir-birini yetirən ağla qaranın, acı ilə şirin, ölümə doğuluşun – dialektik əksliklərin əks-sədasıdır” [2, 116].

Bilirik ki, nəzm əsərlərində bir-birinə zidd mənalar antiteza adı ilə tanınır. Lakin onu antonim ilə qarışdırmaq olmaz. Antiteza bədii ifadə vasitələrindən olduğu halda, antonimlər leksik vahiddir. Belə ki, antonimlər bədii ədəbiyyatda işlənərək antiteza yaradırlar. Bütün antitezalar antonim sözlərdən yarandığı halda, heç də bütün antonimlər antiteza deyildir. Dilin leksik-semantik sistemində mikrosistem yaradan antonimlərdə mənənin ümumi və mühüm əlamətlərinin leksik-semantik paradigmatmaya uyğunluğu əsas götürülür. Bu o mənaya gəlir ki, mənə əlaqəsinin ümumi və əsas cəhətlərinə görə qarşılaşdırılan sözlər antonim kimi qəbul edilə bilər. Leksik paralelləri linqvistik nöqteyi-nəzərdən araşdırdığımız üçün onun antonim şəklində təzahür formasını öyrənmək bizim üçün daha məqsəduyğundur. Belə ki, antiteza antonimlərin forma mükəmməlliyinin hesabına meydana çıxır və inkişaf edir.

Antonimik leksik paralellər bədii əsərlərdə fikrin ifadəsi üçün aforistik dəqiqlik yaradır və onu dinamik inkişafda verilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Antonim kimi parlaq üslubi fiqur təzadlar vasitəsilə əks qütbə dəyən anlayışları müəyyən motiv əhatəsində verir. Onların vasitəsilə dair rəngarəng mənə incəlikləri yaratmaqla əsərlərin ideya məzmununun açılmasına, obrazların hərtərəfli səciyyələndirilməsinə, konfliktlərin düzgün ifadəsinə müvəffəq olur. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı hər iki dilin poeziyasına məxsus nümunələrə nəzər salaq:

Kim *gəcəni gündüzlə*,
Günəşi ayla görmüş,
Kim *hicranı vüsalla*,
Qışı da yayla görmüş?! (B.Vahabzadə)

My only *love* sprung from my only *hate!*
Too *early* seen *unknown*, and *known* too *late!* (Şekspir)

Antonimlər ziddiyyət dərəcəsinə görə mütləq və nisbi olur. Mənəca bir-birinin tam əksini təşkil edən sözlərə mütləq (tam) antonimlər deyilir. Aşağıdakı şeir nümunəsində mütləq antonimlərdən üslubi çalarlıq yaratmaq üçün

istifadə olunur.

Daşdan da qiymətlidir əldən gedəndə
Mələk də səndədir, şeytan da səndə
Yaxşı da, yaman da, dost da, düşmən də
Sənin öz içindədir, öz içindədir. (B.Vahabzadə)

I was angry with my friend:
I told my wrath, my wrath *did end*.
I was angry with my foe;
I told it not, my wrath *did grow*. A Poison Tree (William Blake)

Dostuma nədənsə qəzəbim tutdu,
Ona bəyan etdim, künlüm unutdu.
Düşmənimə qəzəbim tutanda fəqət
Demədim, hirsim də çoxaldı, əlbət

(Tərcüməçi: Şəhla Nağıyeva, Zəhər ağacı) [5, 21]

Mütləq antonimlərin tarixi dildə qədim olduğundan onlardan şifahi xalq ədəbiyyatında geniş istifadə olunur. Bu cür antonimlər dildə insanların ətraf-mühiti dərk etdikcə, keyfiyyət və kəmiyyətləri fərqləndirə bilmək bacarığı ilə əlaqədardır. Mütləq antonimlər, əsasən, istini soyuqdan, yaxşını pisdən, şirini acıdan, dostu düşməndən fərqləndirdikcə meydana çıxmışdır [4, 181]. Aşağıdakı şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus olan bayatı nümunəsində antonim sözlərin işlənmə məqamlarına nəzər salaq:

Əziziyəm, dilən gəz,
Bağda gülü dilən gəz.
Qürbətdə xan olunca,
Vətəmində dilən gəz.

Mütləq antonimik leksik paralellər poeziyada təzad-kontrast yaratmaqda bir vasitə kimi istifadə olunur. Buna görə də antonim sözlərdən istifadə olunmuş nəzm əsərlərinin dili daha cəlbedici və xoşagələn olur.

Nisbi antonimlər mənaca bir-birinin şərti və ya nisbi ziddini təşkil edən antonim sözlərdir. Aşağıdakı nümunəyə nəzarət salaq:

Məni boya-başa yetirdin, ana
Bizə borclu bildik hər zaman səni.
Sən məni *dünyaya gətirdin*, ana,
Mənsə *yola saldım dünyadan* səni. (B.Vahabzadə)

Hüseyn Arif, nə deyəsən bu anda,
Yandım! – deyir yanmayan da, yanan da.
Alim gördüm, bu alimin yanında,
Ceyrançölün çobanına min şükür. (Hüseyn Arif)

Burada dünyaya gətirmək və dünyadan yola salmaq sözləri nisbi antonim kimi işlənməmişdir. Tam sinonimlərdən fərqli olaraq bu cür sinonimlər şərti an-

tonim hesab olunaraq nəzm əsərlərində təzad yaratmaq üçün istifadə olunur.

Azərbaycan dilində antonim sözlər dilin daxili imkanları hesabına və ya başqa dillərdən keçən sözlər hesabına meydana gəlir. Daxili imkanlar hesabına yaranan antonim sözlər eyni nitq hissəsinə aid olub, biri sadə, biri düzəltmə və ya hər ikisi düzəltmə söz ola bilər. Başqa dillərdən alınan düzəltmə sözlər isə biri doğma söz ilə digəri alınma söz olmaqla və ya hər iki sözün alınma olması hesabına antonimlik təşkil edə bilər.

Rus dilçisi V.N.Komissarov antonimlərin təsnifatını vermişdir və o, antonimləri sadə (kök) və düzəltmə antonimlərə bölmüşdür. O hesab edir ki, sözlər o zaman antonim sayılır ki, real nitqdə onlar bir-birlərinə əks mənalar ifadə etsin və onların mənalarının bir-birinə əks olması kontekstual həmmövcudluğunun müəyyən növləri ilə sübut olunsun [8, 164]. Komissarov tərəfindən irəli sürülən antonimlərin mühüm kriteriyalarından biri oxşar leksik birləşmə və əvəzlənmənin mümkünlüyüdür. Maykl Dreytonun antiteza əsasında yazdığı şeirə nəzər salaq:

Where most I *lost*, there most of all I *won*.

İngilis dilinə məxsus olan bir sıra poeziya nümunələrində antonim cütlüklərin bir üzvi digərini inkar edir və bu cütlüklərdən ibarət olan misralar arasında gizli və ya açıq şəkildə müqayisə müşahidə edilir. Aşağıdakı Hilair Beloka məxsus şeir parçasına nəzər salaq:

The Elephant

When people call this beast to mind,
They marved more and more
At such a *little tail behind*
So *large a trunk before*.

Azərbaycan dilində antonimlər etimoloji cəhətdən leksik və qrammatik olur. Leksik antonimlər tədqiqat obyektimiz olduğundan onlar haqqında məqalədə məlumat verilmişdir. Qrammatik antonimlər dedikdə qrammatik xüsusiyyətlərin qabarıq olduğu əks mənəli sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn, yazmaq-yazmamaq, ağıllı-ağılsız və s. İngilis dilində isə bizim qrammatik antonimlər adlandırdığımız cütlüklər düzəltmə antonimlər kimi qeyd olunur və onlar xüsusi sufikslər və ya inkarlıq bildirən prefikslər vasitəsilə düzəlir. Məsələn, appear- disappear, useful-useless, prewar- postwar və s.

İşlənmə sahəsinə görə də antonimləri xalis və üslubi olmaqla iki yerə bölmək olar. Xalis antonimlər həm kontekst daxilində, həm də kontekstdən xaric öz antonimliyini mühafizə edir. Üslubi antonimlər isə sözlər müəyyən məcazi mənə kəsb etdikdən sonra işlənir. Üslubi antonimlərin bir hissəsi şəkilçilər hesabına düzəlir. Bu morfoloji antonimlik üslubi, şərti səciyyə daşıyır və leksik vahid kimi lüğət tərkibində qeydə alınır və sözün məzmununda müvəqqəti inkarlıq yaradır, üslubi səciyyə daşıyır, inkar şəkilçiləri düşən kimi sözdə inkarlıq da itir. Məsələn, yaz - yazma, qal - qalma, duz - duzsuz, könül - könülsüz və s. [7, 180].

Leonard Lipka ziddiyyətin üç növünü - komplementar, antonim və konversiv növlərini ayırd edir. Komplementar ziddiyyətdə cütlüklərdən birinin in-

karı o birinin təsdiqinə əsaslanır. Antonimlərdə isə əksinə bir sözün inkarı o birinin təsdiqi demək deyildir, burada daha çox məntiqi əlaqə var. “Con yaxşıdır” (John is good) “Con pis deyil”(John is not bad) inkarını təsdiq edir, amma ”Con yaxşı deyil” (John is not good) “Con pisdır” (John is bad) inkarını təsdiq etmir. Konversiv isə güzgü əksi təsiri bağışlayır. Məsələn, yuxarı-aşağı, ər-arvad, sağa-sola [6, 101].

Antonimik leksik paralellər nə qədər bir-birlərini inkar edən əks mənalı sözlər və ya birləşmələr olsalar da, məhz elə onların bir-birinə zidd mənalı şəirdə paralel konstruksiyalar şəklində işlənməsinə xidmət edir, hardasa eyni nitq hissəsi və ya cümlə üzvi olur və ya həmcins üzlər şəklində qarşımıza çıxır və bu imkanlar onların leksik-sintaktik paralellər şəklində işlənməsinə xidmət verir. Bu isə özlüyündə antonim sözlərdə kateqorial baxımdan oxşarlığın və ya eyniliyin olmasına gətirib çıxarır. Lakin bunların antonim sözlər üçün yeganə imkan olmadığını qeyd etmək yerinə düşərdi. “Cümlələr və mətnlərdə antonim sözlərin qeyri-paralel şəkildə işlənməsinə də tez-tez rast gəlmək olur. Bütün hallarda sözlərin leksik mənası onların sintaktik işlənməsi üçün baza təşkil edir. Leksik mənaya görə əkslik xüsusi sintaktik modellərin köməyi ilə özünü büruzə verir. Qeyd edək ki, bir çox hallarda leksik mənaya görə əkslik münasibətində olmayan sözlər də şərti olaraq mətnlərdə əkslik münasibətində işlənə bilər” [1, 28].

Dildə dilin üslubi imkanlarının hesabına yaranan oksimoron (Yunanca oxus-kəskin, moros-dəli) adlandıığımız ifadələr də var ki, onlar bədii dildə antonimlik yolu ilə nəzm əsərlərinin dilini rəgarəng, canlı və təsirli etməsinə xidmət edir. Bu zaman bir-birinə zidd olan söz , söz birləşmələri və ifadələrin yanaşı işlənərək bədii dilin üslubi təsir gücünü artırır, fikrin, mənanın ekspressivliyini qiüvvətləndirir. Bu cür ifadələr əsasən sifətdən yaranır. Məsələn,

Vurulmuşam dənizin *şirin duzlu* suyuna. (R.Rza)

Sevdaya düşməyən bir həyat heçdir,

İç onu, gör necə *sərin atəşdir*. (M.Müşfiq)

İngilis dilində oksimoron ifadələr bədii əsərlərin dilində çox istifadə edilir və bu əsasən sifət+ isim birləşməsindən yaranan sözlər hesabına formalaşır. Azərbaycan dilində isə oksimoronlar həm sifət+ sifət, həm də sifət+ isim quruluşuna uyğun gəlir. Şekspirin “Romeo və Juliet” əsərindəki Romeonun dilindən deyilən şeir parçasındakı oksimoron ifadələrə nəzər salaq:

O brawling love! O loving hate!

O anything of nothing first create!

O heavy lightness, serious vanity!

Misshapen chaos of well-seeming forms!

Feather of lead, bright smoke, cold fire, sick health!

Still-waking sleep, that is not what it is!

This love feel I, that feel no love in this.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilinə məxsus poeziya nümunələrində leksik para-

lellər şəklində qarşımıza çıxan antonimik birləşmələrdən paralellik yaradan vasitə kimi geniş istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Alməmmədova S. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili. Bakı, 2010, 76 s.
2. Nəcəyev T.İ. Şeirimiz. Nəsrimiz. Ədəbi dilimiz. Bakı: Yazıçı, 1990, 350 s.
3. Hüseynov M.A. Dil və poeziya. Bakı: Elm, 2008, 433 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2015, 444 s.
5. İsaханlı Н. Poetik tərcümələr. Bakı: Xəzər universiteti, 2005, 330 s.
6. Leonhard Lipka, An Outline of English Lexicology, Tubinger, 1992, 212 p.
7. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966, 300 s.
8. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М., 1973, 303 с.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИЧЕСКОГО АНТОНИМОВ ПАРАЛЛЕЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Г.Р.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о похвале и классификации лексического параллелизма в азербайджанском и английском языках. В обоих языках антонимический лексический параллелизм был исследован с лингвопоэтической точки зрения.

В азербайджанском и английском языках сходные особенности антонимического параллелизма были избраны объектом исследования. В результате исследований антонимический лексический параллелизм, ускоренность и особенности его видов были широко показаны в азербайджанской и английской поэзии.

Ключевые слова: лексический параллелизм, синоним, лингвопоэтические особенности, поэзия, отличительные значения.

THE LINGUOPOETIC PROPERTIES OF ANONYMOUS LEXICAL PARALLELISM IN THE AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES

G.R.ABBASOVA

SUMMARY

The article deals with the definition and classification of lexical parallelism in the Azerbaijan and English languages and studies anonymous lexical parallelism in its classification. Anonymous lexical parallelism is investigated from linguopoetic point of view in both languages. The similarities and differences between lexical parallelism in both languages have been chosen as a research object. As a result of these studies the properties and frequency of usage of anonymous lexical parallelism have been widely explained.

Key words: lexical parallelism, antonym, linguopoetic properties, poetry, reverse meaning.